

MARIUSZ BALCEREK

ORCID: 0000-0002-1007-8042

Międzynarodowa konferencja naukowa „Granice i pogranicza. Historia i współczesność”, Białystok, 14–18 czerwca 2018 r.

DOI: 10.15290/sp.2018.26.14

W dniach 14–16 czerwca 2018 r. Instytut Historii i Nauk Politycznych (IHiNP) Uniwersytetu w Białymstoku (UwB) obchodził 50-lecie studiów historycznych w tym mieście. W pierwszym dniu jubileuszu odbyło się uroczyste posiedzenie Rady Naukowej Instytutu, na którym zaprezentowano księgę pamiątkową *Półwiecze. Studia historyczne w Białymstoku 1968–2018*, wydaną pod redakcją profesorów Adama Cz. Dobrońskiego i Grzegorza Zaciekiewicza. W dalszej kolejności podczas uroczystego posiedzenia Senatu UwB nadano profesor Ewie Wipszyckiej-Bravo (obecnie emerytowanemu pracownikowi Uniwersytetu Warszawskiego) tytuł Doktora Honoris Causa UwB.

W trakcie kolejnych dwóch dni miała miejsce międzynarodowa konferencja naukowa zatytułowana: „Granice i pogranicza. Historia i współczesność”. Była to już jej trzecia edycja. Pierwsza odbyła się w 1998 r., a druga w 2008 r. Wszystkie zostały połączone z jubileuszami studiów historycznych w Białymstoku¹. Część merytoryczną sympozjum poprzedziły 70. urodziny profesora Jana Tęgowskiego z UwB oraz uroczyste otwarcie obrad. W jego ramach zebrani w audytorium goście mogli wysłuchać licznych laudacji i listów gratulacyjnych skierowanych do IHiNP ze strony przedstawicieli władz macierzystej uczelni i wydziału, lokalnych władz oraz krajowych i zagranicznych instytucji naukowych. Na szczególną uwagę zasługuje wypowiedź Dziekana Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego profesor Małgorzaty Karpińskiej, która kierowaną przez siebie jednostkę określiła mianem „matki chrzestnej” IHiNP, bowiem to właśnie pra-

¹ J. Sadowska, *30 lat studiów historycznych w Białymstoku. Międzynarodowa konferencja naukowa – „Granice i pogranicza”, Białystok 15–17 X 1998*, „Studia Podlaskie”, 8, 1998, s. 370–372.

cownicy naukowi z Warszawy stworzyli podwaliny pod studia historyczne w Białymstoku.

Tego samego dnia rozpoczęła się część merytoryczna podzielona na trzy panele. Pierwszemu z nich przewodniczył profesor Cezary Kukło z UwB. W jego ramach wygłoszono cztery referaty. Na początku dr hab. Bożena Czwojdrak z Uniwersytetu Śląskiego opowiedziała o kształtowaniu się dworów późnośredniowiecznych władców w Polsce. W dalszej kolejności dr Piotr Łozowski z UwB zaprezentował kwestię granicy gospodarczej między Starą a Nową Warszawą w późnym średniowieczu. Dwa następne wystąpienia przeniosły słuchaczy ze Śląska i Warszawy na Podlasie. Mgr Emil Kalinowski z Uniwersytetu Warszawskiego przedstawił problem integracji tego regionu z Koroną w XVI w., a dr Piotr Guzowski z UwB pokazał wpływy z Podlasia do skarbów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony w tym samym stuleciu. Obydwa wystąpienia zwróciły największą uwagę audytorium, a większość pytań podczas dyskusji odnosiła się właśnie do nich.

Drugiemu panelowi złożonemu z trzech referatów przewodniczył dr hab. Karol Łopatecki z UwB. W pierwszym z nich dr Jonas Drungilas z Litewskiego Instytutu Historii w Wilnie (Lietuvos istorijos institutas) przedstawił zagadnienie przyjmowania przez szlachtę polskiego pochodzenia nazwisk z końcówką *-aitis* w XVII i XVIII w. Następne dwa wystąpienia dotyczyły granic. Mgr Przemysław Sianko z Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej w Białymstoku opowiedział o nowych ustaleniach na temat mazowiecko-litewskiego wytyczenia granicy z 1358 r. Natomiast dr Tomasz Jaszczółt z Polskiej Akademii Nauk (PAN) omówił nowo odnalezione źródło z 1529 r. do opisu granic bielsko-grodzieńskich.

Po krótkiej przerwie wznowiono obrady pod przewodnictwem dra hab. Mariusza Drozdowskiego z UwB w trzecim panelu, w ramach którego wygłoszono trzy referaty. W pierwszym z nich dr Ihor Skoczylas (Ігор Скоčilâs) z Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie (Ukrainś'kij katolic'kij unіversitét) przedstawił cechy wspólne i różnice obrządku słowiańsko-bizantyńskiego w Polsce i na Litwie od XIV do XVIII w. Dr Paweł Krokosz z Uniwersytetu Papieskiego im. Jana Pawła II w Krakowie zarysował kierunki ekspansji cara Piotra I. Panel i obrady w tym dniu zakończył dr hab. Karol Łopatecki z UwB wystąpieniem na temat stosowania systemów prawnych na terenie obwodu białostockiego w latach 1807–1842.

W następnym dniu konferencji prace podzielono na dwie sekcje, których obrady odbywały się jednocześnie. W pierwszej dominowała tematyka nowożytna i XIX-wieczna, a w drugiej XX-wieczna i współczesna. Piszący

te słowa był aktywnym uczestnikiem pierwszej, dlatego w dalszym opisie skupimy się na jej przeglądzie.

Pierwszy panel pierwszej sekcji, któremu przewodniczyła dr hab. Mażena Liedke z UwB, dotyczył zagadnień religijnych. Dr Swietłana Marozowa (Svâtłana Marozava) z Grodna przedstawiła kwestię zawarcia unii brzeskiej z 1596 r. jako zjawisko pogranicza kulturowego i cywilizacyjnego. Dr Wioletta Zielecka-Mikołajczyk z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu opisała próbę integracji prawosławnej społeczności diecezji przemyskiej w latach 1569–1610. Mgr Jakub Grodzki z UwB zapoznał audytorium ze specyfiką organizacyjną dystryktu podlaskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII w. Natomiast dr Andrzej Buczyło z PAN pokazał na wybranych przykładach zagadnienie przechodzenia wiernych obrządku unickiego na katolicyzm na terenie Podlasia i powiatu brzeskiego w XVIII w. Podczas dyskusji, jaka miała miejsce po zakończeniu panelu, poruszono kwestie omówione we wszystkich referatach.

Po krótkiej przerwie rozpoczęto obrady pod przewodnictwem dra Piotra Guzowskiego w drugim panelu pierwszej sekcji. Słuchacze wysłuchali czterech wystąpień. Większość z nich dotyczyła Inflant. W pierwszym z nich dr hab. Paweł Jeziorski z PAN poruszył temat migracji koronnej i litewskiej szlachty do Inflant Polskich od XVI do XVIII w. W drugim dr Teresa Rączka-Jeziorska z PAN omówiła również zagadnienie wyjazdów nad Dźwinę, ale przez gubernatorów na dwory szlachty w XVIII–XIX w. W trzecim wystąpieniu dr Krzysztof Boroda z UwB zapoznał audytorium z miarami zbożowymi w Królestwie Polskim w połowie XVI w. W ostatnim referacie powróciliśmy nad Dźwinę za sprawą prezentacji dra Mariusza Balcerka z Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Przedstawił on rzekę jako granicę, przeszkodę i szlak handlowy w okresie nowożytnym.

Po kolejnej, ostatniej już, przerwie wznowiono obrady w trzecim panelu, któremu przewodniczył dr Krzysztof Boroda z UwB. Można było w nim wysłuchać trzech referatów o tematyce społeczno-gospodarczej. W pierwszym z nich mgr Monika Kozłowska z UwB przedstawiła zagadnienie nowych obywateli na kartach najstarszych białostockich ksiąg miejskich. Mgr Janusz Danieluk z Archiwum Państwowego w Białymstoku opowiedział o majątkach instrukcyjnych w zachodnich powiatach Guberni Grodzieńskiej. W ostatnim wystąpieniu prof. Tatiana Woronicz (Tatiâna Voronič) z Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Ekonomicznego w Mińsku (Belaruski dzâržaŭny èkanamičny ũnìversit) zapoznała audytorium z gospodarczą przestępczością w białoruskich miastach na przełomie XIX i XX w.

Po wygłoszeniu wszystkich referatów z dwóch ostatnich paneli miała miejsce końcowa dyskusja. Najwięcej pytań skierowano do ostatnich referentów, którzy poruszyli zagadnienia społeczno-gospodarcze. Nie zabrakło także wniosków i uwag związanych z wystąpieniami poświęconymi miarom zbożowym i rzece Dźwinie. Wymiana opinii była ostatnią częścią konferencji.

Nie można wątpić, że część obrad, poświęconych historii najnowszej, na której piszący te słowa nie mógł być obecny, okazała się dla jej uczestników równie interesująca i wnosząca wiele nowych spostrzeżeń do istniejącego stanu badań.

Jubileusz studiów historycznych w Białymstoku zakończył się zjazdem absolwentów. To spotkanie uświetniła przygotowana książka pamiątkowa, która stanowi spis wszystkich prac magisterskich i licencjackich obronionych w Białymstoku (w Filii UW i na UwB)² oraz bal, w którym wzięli udział absolwenci, goście zjazdu oraz pracownicy Instytutu. Obchodom towarzyszyła również wystawa publikacji pracowników IHiNP.

Podsumowując jubileuszową konferencję „Granice i pogranicza. Historia i współczesność” należy pochwalić organizatorów za jej przygotowanie. Symposium pozwoliło na spotkanie się naukowców z różnych ośrodków, którzy swoimi referatami wywołali żywą i interesującą, przynoszącą wiele ustaleń dyskusję na temat granic.

Bibliografia

Album absolwentów studiów historycznych w Białymstoku. Prace dyplomowe, licencjackie i magisterskie obronione w latach 1971–2017, wstęp i oprac. I. Kulesza-Woroniecka, Białystok 2018.

Półwiecze. Studia historyczne w Białymstoku 1968–2018, red. A. Cz. Dobroński, G. Zaciewicz, Białystok 2018.

Sadowska J., *30 lat studiów historycznych w Białymstoku. Międzynarodowa konferencja naukowa – „Granice i pogranicza”, Białystok 15–17 X 1998*, „Studia Podlaskie”, 8, 1998, s. 370–372.

Mariusz Balcerek, dr historii, pracownik Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu.

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

² *Album absolwentów studiów historycznych w Białymstoku. Prace dyplomowe, licencjackie i magisterskie obronione w latach 1971–2017*, wstęp i oprac. I. Kulesza-Woroniecka, Białystok 2018.

V

IN MEMORIAM

ADAM CZESŁAW DOBRŃSKI

STANISŁAW CZEREP
(1948–2018)

DOI: 10.15290/sp.2018.26.15

Stanisław Czerep urodził się 2 lutego 1948 r. w Kalinówce Kościelnej koło Knyszyna i pozostał wierny tej miejscowości do końca swego życia. Początki Kalinówki Kościelnej datuje się na koniec XIV w. i wiąże z dobrami goniądzko-rajgrodzkimi Radziwiłłów; dokument fundacyjny dla parafii wystawił w 1511 r. Mikołaj Radziwiłł. We wsi zachowały się obiekty historyczne, najstarszy z nich kościół pod wezwaniem św. Anny funkcjonuje od 1774 r., a bardzo ceniony jest także lamus z 1783 r.¹ Historyczny pejzaż mógł mieć wpływ na pasje badawcze Stanisława, podobnie jak opowieści ojca Edwarda wywiezionego przez Niemców na przymusowe roboty do Prus Wschodnich.

Po ukończeniu miejscowej szkoły podstawowej przyszły historyk kontynuował naukę w Liceum Pedagogicznym w Łapach, placówce istniejącej w latach 1955–1970, wyróżniającej się wysokim poziomem zajęć lekcyjnych i dużą aktywnością uczniów w życiu kulturalnym oraz sporcie. Po uzyskaniu matury i dyplomu nauczycielskiego Stanisław Czerep zmuszony był podjąć pracę w małej szkole we wsi Kamianka, a następnie odbyć dwuletnią służbę wojskową i po niej zatrudnić się w kolejnej szkółce w Niewiarowie. W 1972 r. zawarł związek małżeński z Wandą Szczepańską, nauczycielką w Kalinówce Kościelnej, co ułatwiło przeniesienie się do jego rodzinnej wsi, by tu uczyć historii oraz wiedzy o społeczeństwie. Nie zaspokajało to jednak ambicji młodego nauczyciela, a bliskość Białegostoku i poprawiające się warunki komunikacyjne zachęciły go do podjęcia w 1973 r. studiów zaocz-

¹ Więcej wiadomości: *Parafia w Kalinówce Kościelnej 1511–2011. Pięć wieków historii*, red. ks. A. Szot, Białystok–Kalinówka Kościelna 2011. W tomie tym znajdują się także tekst S. Czerepa: *Zarys historii Szkoły w Kalinówce Kościelnej 1919–2011*, s. 401–408.

nych w Filii Uniwersytetu Warszawskiego. Stało się to w momencie, gdy na uczelni białostockiej uruchomiono właśnie studia magisterskie na kierunku historia. Z każdym rokiem wzmacniała się miejscowa kadra akademicka, jednocześnie zajęcia prowadzili znani uczeni warszawscy, a studenci F UW mogli korzystać z bibliotek i archiwów stołecznych. S. Czerep trafił na seminarium magisterskie prof. Mieczysława Wrzoska i pod jego kierunkiem napisał w 1977 r. „magisterkę”: *Zarys dziejów 6 Pomorskiej Dywizji Piechoty w latach 1944–1945*. Prof. Wrzosek przykładał wiele uwagi, by jego uczniowie perfekcyjnie opanowali warsztat naukowy, rozbudzali swe zainteresowania. Swemu mistrzowi naukowemu S. Czerep pozostał wierny, przejął od niego wiele wzorców i zasad, w tym skrupulatność w prowadzeniu kwerend archiwalnych i sporządzaniu przypisów oraz aneksów, zachowanie spokojnej narracji i powściągliwości w wysuwaniu ocen. Był już wówczas chwalony przez swego mistrza za pracowitość, upór w dążeniu do celu².

Mgr Stanisław Czerep pozostał nauczycielem w szkole w Kalinówce Kościelnej, zarazem za namową prof. M. Wrzoska rozpoczął pracę nad dysertacją doktorską. Obaj zdecydowali się na temat trudny, czekający od dziesiątków lat na realizację, wymagający wyjątkowo mozolnych poszukiwań archiwalnych (Warszawa, Kraków, Wrocław) i bibliotecznych. Ten trud musiał młody doktor łączyć z obowiązkami rodzinnymi w latach dotkliwego kryzysu gospodarczego i gwałtownych, w części dramatycznych procesów i wydarzeń politycznych („karnawał Solidarności”, stan wojenny i jego następstwa). Nie miał niestety dogodnych warunków do utrzymywania rozległych kontaktów naukowych. A jednak w 1987 r. odbyła się z sukcesem na Uniwersytecie Warszawskim obrona pracy doktorskiej S. Czerepa *Dzieje II Brygady Legionów Polskich 1914–1918*. Rozprawa w wersji rozszerzonej ukazała się drukiem w 1991 r. z tytułem *II Brygada Legionów Polskich 1914–1918* i miała drugie wydanie (ponownie rozszerzone i poprawione, bogate aneksy) w 2007 r.³ Autor zyskał uznanie w środowisku historyków wojskowości, zebrany materiał wykorzystał do publikacji artykułów m. in. w: „Zeszyte Naukowym Filii UW w Białymstoku” (bój II Brygady LP pod Rarańczę), „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” (utworzenie 2 pułku piechoty Legionów Polskich w 1914 r.), tomach zbiorowych (o działalności wojskowej gen. Józefa

² W 2014 r. S. Czerep swą monografię: *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014 opatrzył dedykacją: „Niedoścignionemu Mistrzowi Profesorowi Mieczysławowi Wrzoskowi – wdzięczny uczeń”.

³ Drugie wydanie zawiera: 25 załączników, biogramy oficerów II Brygady Legionów, 16 stron wykazów źródeł, pamiętników, opracowań.

Hallera podczas I wojny światowej) i w książce ofiarowanej prof. M. Wrzorskowi (proces legionistów w Marmarosz-Sziget)⁴. Pomyślny debiut sprawił, że w Bellonie w 1994 r. ukazał się także tomik popularnonaukowy autorstwa S. Czerepa, *Kostiuchnowka 1916*. Z wydawnictwem tym autor pozostawał w łączności i w następnych latach.

Sukcesy naukowe dodały sił i odwagi S. Czerepowi, zauważono je w stronach rodzinnych historyka. W latach 1994–1999 nowo wywianowany doktor redagował udanie miesięcznik „Goniec Knyszyński”, został radnym Rady Miejskiej w Knyszynie oraz członkiem Zarządu Miasta i Gminy, współpracował z władzami samorządowymi w województwie i na forum krajowym. Miał również coraz bardziej znaczące efekty w promowaniu aktywności uczniów, rozbudzaniu w nich zwłaszcza zainteresowań historią wojskową.

W tej sytuacji naturalną, a ważną zmianą w życiu Stanisława Czerepa było podjęcie 1 października 1999 r. zajęć w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku, bez całkowitej rezygnacji z dotychczasowej pracy w szkole. Adiunkt dołączył do kadry Zakładu Historii Wojskowej, który rozwijał aktywność dydaktyczną i naukową. S. Czerep prowadził zajęcia z historii wojskowej (historia myśli wojskowej do końca XVIII w. i po 1918 r., historia historiografii wojskowej, później i seminarium licencjackie). Dla wypełnienia pensum podjął również obowiązki dydaktyczne z zakresu historii stosunków międzynarodowych (konflikty zbrojne XX–XXI w.), a także na Wydziale Prawa na kierunku Regionalizacja i Instytucjonalizacja Bezpieczeństwa. Występował jako opiekun i recenzent prac magisterskich. Taka różnorodność zajęć, bez wcześniejszych doświadczeń akademickich, zabierała dużo czasu, spowalniała przystosowanie się do nowych wyzwań naukowych. Natomiast szybko dr Czerep zdobył przychyłność wśród współpracowników, okazał się kolegą delikatnego usposobienia, unikającym sytuacji konfliktowych, za to chętnie spieszącym z pomocą. Pomyślnie przebiegało i pozyskiwanie przez adiunkta uznania u braci studenckiej. S. Czerep z powodzeniem połączył prowadzenie w szkołach olimpiad tematycznych („Losy Polaków na Wschodzie po 17 września 1939 r.”, „Losy żołnierza i dzieje oręża polskiego

⁴ Teza otwierająca artykuł: „Bohaterski czyn legionistów pod Rarańczą i ich proces sądowy w Marmaros-Sziget poszły na ogół w zapomnienie...” a teza zamykająca: „Desperacki krok, na jaki się zdobyli legioniści pod Rarańczą pod wpływem krzywdzących decyzji pokoju brzeskiego i niezłomna postawa w procesie w Marmaros-Sziget stanowią jedną z piękniejszych kart w historii oręża polskiego”. Zob.: *Wojsko społeczeństwo historia. Prace ofiarowane Profesorowi Mieczysławowi Wrzorskowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę Jego urodzin*, Białystok 1995, s. 211 i 231.

w latach 972–1514”, o rotmistrzu Witoldzie Pileckim) i konkursów historycznych z pracą na uczelni. Ponadto specjalizował się w zakresie informatyki (ukończył studia podyplomowe na Politechnice Białostockiej), zaznaczał swą obecność w pracach Polskiego Towarzystwa Historycznego, wygłaszał referaty, brał udział w dyskusjach. Łączył w tych działaniach nieśmiałość z głęboką znajomością podejmowanych tematów. Ceniliśmy jego udział w objazdach historyczno-wojskowych.

Różne przyczyny, nie wszystkie nam wiadome do dziś, sprawiły, że skomplikowała się procedura kolokwium habilitacyjnych dr. S. Czerepa. Sam zainteresowany chyba zbyt łatwo ulegał stawianym mu pochopnie zarzutom, za mało miał doświadczeń organizacyjno-prawnych. Opóźnienia sprawiły, że musiał w latach 2010–2012 zmienić etat adiunkta na etat starszego wykładowcy. Potknięcia rekompensował tym, w czym stawał się mistrzem – pisaniem kolejnych monografii historyczno-wojskowych. Ukazały się cenniejsze tomy, niektóre potem wznawiane, bardzo dobrze oceniane przez recenzentów i czytelników, nagradzane. Były to: *Operacje wołyńskie: ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916* (Białystok 1999)⁵; *Łuck 1916* (Warszawa 2002); *Bitwa pod Łuckiem. Walne starcie zbrojne kampanii 1916 roku na wschodnim teatrze wydarzeń militarnych pierwszej wojny światowej (4 czerwca–10 lipca)* (Białystok 2003, drugie wyd. Oświęcim 2014)⁶; *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej: działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku* (Białystok 2011, drugie wyd. Oświęcim 2013)⁷. Ta ostatnia pozycja stała się podstawą do przeprowadzenia przewodu habilitacyjnego w 2012 r. na Wydziale Historyczno-Socjologicznym UwB. Autor opublikował również artykuły dotyczące operacji mazursko-augustowskiej w „Studiach Podlaskich” (t. 17 i 18), „Studiach i Materiałach do Historii Wojskowości” (t. 45), w innych jeszcze czasopismach. Brał udział w realizacji sesji

5 Klasyczny układ rozprawy: geneza ofensywy (tu i plany obu stron), siły i środki, charakterystyka obszaru działań operacyjnych (ukształtowanie terenu, zalesienie, klimat, wody, sieć komunikacyjna, ludność), zamierzenia operacyjne, przebieg dwu ofensyw, znaczenie i rezultaty (także ocena metod działania, przyczyny niepowodzeń, straty). Ponadto liczne załączniki (dokumenty, składy użytych sił), indeksy, bardzo dobrze dobrane mapy i szkice.

6 M.in.: 65 przypisów do wstępu, nowe źródła i kilkadziesiąt publikacji dotychczas niewykorzystanych, głębokie osadzenie bitwy w realiach politycznych, uwzględnienie wątków polskich, w wykazach sił szacunek łącznych ilości bagnatów, szabel i dział, pełne obsady osobowe i podane narodowości żołnierzy.

7 Autor wyznał, że był zainteresowany tym tematem od wielu lat. „Przemierzałem wielokrotnie wszystkie tereny bitewne z lutego 1915 r. Znajomość tych terenów pozwoliła mi wykryć rozbieżności między tym, co zaznaczone na niektórych mapach, a stanem rzeczywistym, szczególnie w pobliżu Augustowa”.

i wydawnictw macierzystego Instytutu Historii i Nauk Politycznych⁸. Potwierdzał w tych publikacjach niezwykle solidność w oparciu o analizę źródeł archiwalnych i pełny przegląd literatury.

Przełomowe znaczenie miało uzyskanie przez dr. hab. Stanisława Czerepa grantów badawczych z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Narodowego Centrum Nauki. Dzięki nim mógł miesiącami prowadzić kwerendy w Moskwie (Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw i Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracji) oraz w Sankt Petersburgu (Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Wojenno-Morskogo Flota i Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriczeskij Archiw), poznał wielu archiwistów i historyków rosyjskich, zdobył ich zaufanie. Ten trud zaowocował licznymi publikacjami, wprowadzeniem do obiegu naukowego nieznanych wcześniej w Polsce źródeł, uzupełnieniem biografii generałów i wyższych oficerów polskiego pochodzenia, zweryfikowaniem błędów i wcześniejszych ocen. W miarę zagłębiania się w zasoby archiwalne S. Czerep wprowadzał nowe tematy badawcze, wychodził nawet poza historię wojskowości, analizę bitew i operacji.

Podsumowaniem pierwszego grantu z lat 2010–2013, ośmiomiesięcznych kwerend archiwalnych w Rosji, stała się książka *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917* (Białystok 2014), którą miałem satysfakcję recenzować. Autor, mający już w swym dorobku około 60 publikacji, po trzech rozdziałach zawierających zarys organizacji armii rosyjskiej na przełomie XIX i XX w., charakterystyce korpusu oficerskiego i szczególnie cennej analizie możliwości osiągnięcia stopni generalskich i admirałskich przez oficerów polskiego pochodzenia, podał 205 biogramów generałów wojsk lądowych oraz 30 biogramów admirałów i generałów floty. I tym razem w tomie znalazły się bardzo przydatne załączniki, a przy wielu biogramach także fotografie. Konkluzja końcowa brzmiała: „... wbrew obiegowym opiniom Polacy osiągnęli wysokie stopnie oficerskie, generalskie i obejmowali odpowiednie stanowiska w armii rosyjskiej do 1917 roku” (s. 329).

Od 2013 r. ukazało się kilka artykułów dr. hab. S. Czerepa w czasopiśmie i tomach zbiorowych. Z tytułem rozprawy habilitacyjnej korelował artykuł o generałach polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej opublikowany w tomie: *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku* (Poznań 2013). Otrzymaliśmy ponadto

⁸ Cenne zestawienia w: S. Czerep, *Straty polskie podczas I wojny światowej*, [w:] *Lata Wielkiej Wojny. Dojrzewanie do niepodległości 1914–1918*, red. D. Grinberg et al., Białystok 2007. Autor zebrał imienną bazę danych o ok. 60 tys. żołnierzach.

teksty dotyczące działań z okresu I wojny światowej, m.in. o realizacji planu Hindenburga ze stycznia 1915 r. w operacji mazursko-augustowskiej 7–12 lutego 1915 r. (*Wybrane problemy badawcze historii wojskowej. W panczeru i mundurze...*, Toruń 2014) i o całej operacji mazursko-augustowskiej („Rocznik Augustowsko-Suwalski”, 2014). S. Czerep przypomniał sylwetkę gen. Nikołaja Jępanczina i jego wspomnienia o walkach w Prusach Wschodnich 1915 r. w świetle innych dokumentów (*I wojna światowa w Prusach Wschodnich...*, Olsztyn 2015).

Na podstawie archiwaliów rosyjskich, przebadanych podczas nowych kwerend w ramach grantu z Narodowego Centrum Nauki: „Polacy i osoby polskiego pochodzenia z Królestwa Polskiego w armii i flocie rosyjskiej w latach 1914–1915. Skala uczestnictwa, piastowane funkcje, udział w wojnie i poniesione straty” dr hab. Czerep opracował artykuły: o Polakach-absolwentach Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego (*Mało znana wielka wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej...*, Oświęcim 2014), Polakach i osobach pochodzenia polskiego w armii i flocie rosyjskiej podczas I wojny (*W cieniu walczących imperiów. Europa Wschodnia w I wojnie światowej...*, Poznań 2016), uchylaniu się od poboru i dezercji z armii rosyjskiej od końca XIX w. do zakończenia I wojny światowej (*O powinnościach żołnierskich*, t. 3: *Na krętych drogach żołnierskich losów...*, Oświęcim 2016), *bieżeńcach* z Królestwa Polskiego i guberni grodzieńskiej w Piotrogradzie według stanu na dzień 29 lutego/12 marca 1916 r. („Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2017, nr 45). Ukażą się pewnie jeszcze i inne teksty, złożone do druku za życia Autora. Niestety, S. Czerep nie zdołał dokończyć swych kwerend i wydać kolejnej książki, zmarł nagle 9 listopada 2018 r. w szkole w Kalinówce Kościelnej. Jego ciało zostało złożone do grobu na tamtejszym cmentarzu, w uroczystościach żałobnych wzięła udział liczna delegacja kolegów z IHiNP UwB. Zmarły pozostawił żonę Wandę, synów Adama i Andrzeja, zasmucił miłośników historii wojskowości, czytelników swych książek. Wspominać go będziemy jako wspnianego Kolegę (pracował jako adiunkt do 30 X 2016 r.), cenionego historyka.

Na potrzeby sprawozdawczości akademickiej dr hab. S. Czerep podał następujące zakresy swych badań: Historia Polski i państw Europy Środkowo-Wschodniej w pierwszej połowie XX w., dzieje Legionów Polskich, wydarzenia militarne I i II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem frontu wschodniego, generałowie, admirałowie i wyżsi oficerowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917, losy mieszkańców Białostoczczyzny podczas I wojny światowej. W miarę upływu lat wyraźnie dominowały wątki badawcze z historii wojskowej Wielkiej Wojny, zwłaszcza aspekty pol-

skie w powiązaniu z armią rosyjską. Badacz podjął się opieki nad pracami doktorskimi, recenzował dorobek kandydatów do stopnia doktora habilitowanego, był proszony o konsultację przy tłumaczeniach prac historyków rosyjskich na język polski i poszukiwaniach źródeł w archiwach rosyjskich. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Medalem Pro Patria.

Adam Czesław Dobroński – profesor senior Uniwersytetu w Białymstoku
e-mail: adobron@o2.pl

CEZARY KUKLO

ORCID: 0000-0002-6068-4278

ANDRZEJ WYROBISZ
(1931–2018)

DOI: 10.15290/sp.2018.26.16

Andrzej Wyrobisz urodził się w krakowskiej rodzinie inteligenckiej. Jego ojciec Stanisław był prawnikiem i ekonomistą, uczniem wybitnego polskiego ekonomisty Adama Krzyżanowskiego. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej Wyrobiszowie przenieśli się do Warszawy. W stolicy Andrzej ukończył szkołę powszechną, a po powstaniu warszawskim krótko uczęszczał do Gimnazjum im. Jana Sobieskiego w rodzinnym Krakowie i ostatecznie maturę zdał w 1950 r. w warszawskim Liceum im. Stanisława Staszica.

Jesienią tegoż roku rozpoczął studia w Instytucie Historycznym UW, które ukończył z magisterium w połowie 1955 r. Nie był to łatwy okres dla nauki historycznej w Polsce, w tym także dla społeczności pracowników i studentów stołecznego Instytutu Historycznego, poddawanej centralizacji i ideologizacji marksistowskiej ze strony ówczesnych decydentów politycznych, dążących do przejęcia pełnej kontroli nad badaniami naukowymi. Andrzej Wyrobisz w trakcie studiów, choć słuchał wykładów znakomitych luminarzy polskiej nauki historycznej w osobach Tadeusza Manteuffla, Aleksandra Gieysztor, Stefana Kieniewicza, trwalej związał się z profesorem Marianem Małowistem, już wówczas cenionym badaczem historii gospodarczej, o ugruntowanej pozycji w środowisku w kraju i za granicą. Małowist będąc wprawdzie zwolennikiem dokonującej się w naszym kraju przebudowy stosunków politycznych i społecznych po 1945 r., sam był daleki – co ważne – od wulgarnego marksizmu w badaniach naukowych. Pod jego kierunkiem Andrzej Wyrobisz napisał i obronił pracę magisterską – *Rzemiosło paryskie w drugiej połowie XV wieku*. Wyniki swoich pierwszych analiz naukowych zawartych w rozprawie magisterskiej opublikował rok później na łamach

„Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” (*Rzemiosło paryskie w świetle statutów cechowych*, t. 4, z. 4).

Po studiach Andrzej Wyrobisz podjął pracę w niedawno utworzonym Instytucie Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, początkowo jako aspirant, potem jako asystent. Pracując w IHKM, w którym pozostawał pod opiekę naukową prof. Zofii Kamieńskiej, nie zaniedbywał własnej pracy naukowej i kontaktów z prof. Małowistem. Dotychczasowe zainteresowania rzemiosłem połączył z dziejami budownictwa, a nawet szerzej historią kultury materialnej i historią sztuki. Owa interdyscyplinarność w traktowaniu przez Andrzeja Wyrobisza problematyki badawczej, dzisiaj jakże modna, a wówczas prawie że nieobecna w rodzimej nauce historycznej, znalazła odbicie w jego rozprawie doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. Małowista – *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, którą obronił w 1961 r. Dwa lata później ukazała się ona drukiem w ramach serii wydawniczej IHKM jako tom III „Studiów z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”. Podążając śladami Mistrza, Wyrobisz umieścił badaną problematykę w szerszej, europejskiej perspektywie porównawczej. Pograżony mocno w sprawach badań naukowych, stosunkowo szybko, bo już w 1968 r. opublikował kolejną książkę – *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.* Na jej podstawie, w tym samym roku, młody 37-letni Andrzej Wyrobisz, otrzymał *veniam legendi* przyznane przez Radę Naukową IHKM. Książka była pierwszą na polskim rynku rozprawą prezentującą w sposób całościowy dzieje przemysłu szklarskiego na ziemiach polskich, ujmowaną, na co także warto zwrócić uwagę, w braudelowskim długim trwaniu, na przestrzeni aż czterech stuleci. Habilitacja ugruntowała Jego pozycję w środowisku jako niezwykle skrupulatnego i rzetelnego badacza niełatwej problematyki kultury materialnej o szerokich zainteresowaniach, udanie łączącego zagadnienia organizacji zawodowej i wytwórczości różnych branż rzemieślniczych z innymi obszarami historii gospodarczej, np. z historią rynku wewnętrznego, w tym także produktami rzemieślniczymi. W 1978 r. Wyrobisz otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego, zaś 1995 r. tytuł profesora zwyczajnego.

W pracach ogłaszanych w drugiej połowie lat sześćdziesiątych dają się zauważyć kolejne, nowe obszary Jego zainteresowań, mianowicie historia miast i ich mieszkańców, zwłaszcza małych, które w realiach wczesnonowoczesnej Polski, w większości były także miastami prywatnymi. Z całą pewnością wpływ na to miały doświadczenia wyniesione przez Niego z pięcioletniego kierowania Ekspedycją Wykopaliskową w Solcu nad Wisłą (1962–1967) ze strony IHKM w Warszawie. Historii miast, zawsze uj-

mowanej komparatystycznie Wyrobisz pozostał wierny do końca swojej aktywności naukowej, choć spektrum zagadnień szczegółowych stale rozbudowywał. Uważny czytelnik mógł dostrzec zarazem stopniowe przesuwanie akcentów badawczych, ze struktur gospodarczych, przez społeczne aż po struktury kulturowe mieszkańców późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych ośrodków miejskich. Z licznych prac poświęconych problematyce miast wieków średnich i nowych, ich funkcji i roli społecznej, i zarazem przebiegu pierwszej fazy urbanizacji Starego Kontynentu, można wskazać na dwa studia z 1974 r. – *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w.* („Przegląd Historyczny”, 65, 1974, nr 1) i *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, ogłoszone w serii Prac XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu, stale obecne w historiografii. Równie wartościowy okazał się jego artykuł opublikowany na łamach wzmiankowanego wyżej „Przeglądu Historycznego” w 1981 r., w którym Wyrobisz zaproponował kilkanaście typów funkcjonalnych miast, które występowały w Polsce w XVI–XVIII w., przy czym wyróżnionych przez siebie modeli nie traktował rozdzielnie. Dodajmy, że także społeczność międzynarodowa miała okazję zapoznać się z propozycją typologii funkcjonalnej miast staropolskich autorstwa Wyrobisza za sprawą artykułu – *Functional Types of Polish Towns in the XVI–XVIIIth Centuries* („The Journal of European Economic History”, 12, 1983, nr 1). W późniejszych latach uwagę Wyrobisza przyciągała coraz wyraźniej historia społeczna i historia kultury, bliska na swój sposób nawet antropologii kulturowej, traktowane przez Niego niezwykle szeroko, zawsze z wybornym zapoznaniem najnowszych osiągnięć światowej historiografii. Nie do przecenienia w rozwoju polskich studiów nad strukturami demograficznymi i społeczno-gospodarczymi rodziny staropolskiej są Jego prace poświęcone rodzinie w miastach nowożytnej Europy np. – *Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze. Przegląd badań i problemów* („Przegląd Historyczny”, 77, 1986, nr 3), czy też inny – *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki* („Przegląd Historyczny”, 99, 1992, nr 3). W kolejnych, zwracał uwagę na problematykę całych grup zawodowych (nie tylko jak dotąd rzemieślników), np. lekarzy czy weteranów i inwalidów wojennych, praktycznie nieobecnych w dotychczasowych badaniach. Podobnie rzecz się miała z jego licznymi studiami poświęconymi subkulturom i mniejszościom, czy nawet szerzej ludziom wykluczonym i dyskryminowanym (np. *Subkultury w miastach Europy wczesnonowożytnej. Zarys problematyki* (w: *Biedni i bogaci. Studia z dziejów kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Aymard et al., Warszawa 1992; *Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy*

wczesnonowożytnej, XVI–XVIII w., [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi*, red. J. Chrobaczyński et al., Kraków 1993, s. 471–484), ze szczególnym zainteresowaniem społecznością homoseksualną (np. *Tolerancja, nietolerancja i przesady w Europie średniowiecznej i nowożytnej. Badania nad historią homoseksualizmu, stosunkiem społeczeństwa do homoseksualistów i udziałem homoseksualistów w kulturze*, „Przegląd Historyczny”, 98, 2007, nr 3).

Jednym z ważniejszych wydarzeń w zawodowej biografii Andrzeja Wyrobisza było bez wątpienia podjęcie pracy dydaktycznej w 1969 r. w tworzonej wówczas Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. W nowej placówce uniwersyteckiej przypadła mu rola nie tylko nauczyciela akademickiego historii, ale dużo bardziej odpowiedzialna, wymagająca sił i potężnego osobistego zaangażowania, zbudowania od podstaw, w mieście bez większej tradycji humanistycznej, środowiska naukowego. W tymże roku został organizatorem Wydziału Humanistycznego Filii UW i zarazem jego pierwszym dziekanem. Wydział ulokowano w gmachu przy ul. Świerkowa 20a, w jego ramach znalazły się kierunki studiów: filologia polska z historią, filologia rosyjska, nauczanie początkowe z wychowaniem muzycznym oraz wychowaniem fizycznym. Jako kierownik Zakładu Historii zatrudnił w nim obok pierwszych tzw. doktorów białostockich, choć nie rodowitych białostoczan (Adam Dobroński, Henryk Ruciński), także warszawskich uczonych, młodszego i średniego pokolenia, nie zawsze mile widzianych ze względu na swoje poglądy polityczne na macierzystej *Alma Mater*. Za jego namową i zgodą przełożonych warszawskich pensum dydaktyczne realizowali w Białymstoku znani i cenieni pracownicy Instytutu Historycznego UW (Andrzej Bartnicki, Jerzy Borejsza, Stanisław Herbst, Antoni Mączak, Jerzy Skowronek, Józef Ryszard Szaflik, Andrzej Zahorski), co bez wątpienia podnosiło rangę studiów historycznych. Wkrótce, bo już jesienią 1973 r. doprowadził Profesor do uruchomienia w białostockiej Filii UW jednolitych czteroletnich studiów magisterskich w zakresie historii. Sam cieszył się niepodważalnym autorytetem naukowym i moralnym, zarówno wśród kadry jak i studentów, którzy trzykrotnie powierzali mu funkcję dziekana Wydziału Humanistycznego. Po zakończeniu pierwszej kadencji dziekańskiej (1969–1972), profesor został wybrany na drugą (1972–1975), a we wrześniu 1980 r. na kolejną. W maju 1982 r. złożył rezygnację ze stanowiska na ręce Rektora UW prof. K. Dobrowolskiego w proteście przeciwko szykanom i zwolnieniom podległych mu pracowników i studentów. W materiałach wytworzonych przez białostocką SB widnieją następująca informacja na ten temat: „Decyzją W[wojewódzkiego] K[komitetu]

O[brony] (WKO) w maju odwołano go z funkcji Dziekana wydziału humanistycznego filii UW w Białymstoku po »demonstracji milczenia« studentów tego wydziału w dniu 13 V 1982 r.” (*Powszechne Zjazdy Historyków Polskich w Polsce Ludowej. Dokumenty i materiały*, wstęp, wybór i oprac. T. P. Rutkowski, Toruń 2014, s. 512). Po raz czwarty został wybrany dziekanem jesienią 1984 r. i ponownie nie dane mu było dokończyć kadencji, gdyż już parę miesięcy później, wiosną 1985 r., został odwołany z tej funkcji przez ówczesnego ministra nauki Benedykta Miśkiewicza (partyjnego historyka z Poznania), wraz z zastępcą prodziekanem dr hab. Adamem Dobrońskim. Dodajmy, że na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych przystąpił do przekształcania Zakładu Historii w Instytut Historii, który powołano oficjalnie w lutym 1980 r. z profesorem Wyrobiszem jako jego dyrektorem.

W Białymstoku Profesor wykładał przede wszystkim historię nowożytną powszechną i Polski oraz historię sztuki. Bardzo sobie cenił aktywne formy zajęć ze studentami jak ćwiczenia, proseminarium i seminarium magisterskie, gdyż jak wspominał po latach „dawały szansę żywej dyskusji, mogłem ją w jakiś sposób ukierunkować, coś odpowiedzieć i na coś zwrócić uwagę studentom” (*Bardzo dobrze wspomynam wszystkich, z którymi dane mi było współpracować. Rozmowa z prof. Andrzejem Wyrobiszem*, [w:] *Półwiecze. Studia historyczne w Białymstoku 1968–2018*, red. A. Cz. Dobroński, G. Zackiewicz, Białystok 2018, s. 95). Większość prac magisterskich dotyczyła problematyki Podlasia, regionu wówczas niecieszącego się większym zainteresowaniem badawczym zawodowych historyków. Tymczasem Profesor cenił sobie studia regionalne, miał za sobą doświadczenia wyniesione z badań małopolskiego Solca nad Wisłą, i w ten sposób starał się nadrobić widoczne opóźnienie w studiach nad Podlasiem, regionem położonym między Koroną a Litwą. Najlepsze z prac magisterskich zostały opublikowane w tomie przez niego zredagowanym – *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.* (Warszawa 1981), w którym zamieścił także własne obszerne studium – *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*. Inne jeszcze, znalazły miejsce w tomie 3 „Społeczeństwa Staropolskiego” redagowanego przez Andrzeja Wyczańskiego. Wzorem studiów w Instytucie Historycznym UW i w trosce o jak najlepsze przygotowanie przyszłych młodych adeptów historii, wprowadził do programu w białostockiej Filii także, niezapomniane przez studentów i pracowników, terenowe objazdy naukowe. W ich trakcie uczyliśmy się od Profesora historii kultury materialnej, sprzęgniętej z działalnością i myślą człowieka, podpatrywaliśmy Jego jasność i przystępność wykładu i podziwialiśmy Jego erudycję. W Białymstoku Andrzej Wyrobisz

dbał w równym stopniu nie tylko o wysoki poziom dydaktyki uniwersyteckiej, ale przywiązywał też dużą wagę do życia naukowego, czemu służyły systematyczne wystąpienia pracowników na posiedzeniach Rady Naukowej, na których prezentowali konspekty przyszłych doktoratów i habilitacji. Był także animatorem konferencji naukowych, szczególnie ważnych dla młodego, kształtującego się jeszcze środowiska naukowego jak np. *Polska czasów saskich* (kwiecień 1980 r.), która zgromadziła grono czołowych przedstawicieli ówczesnej polskiej nauki historycznej m.in. profesorów Witolda Kulę, Jerzego Michalskiego, Emanuela Rostworowskiego, Jacka Staszewskiego. Z okazji 30-lecia studiów historycznych w Białymstoku w uznaniu wkładu Andrzeja Wyrobisza w budowę naukowego środowiska humanistycznego władze wojewódzkie uhonorowały go w 1998 r. Złotą Odznaką Zasłużony Białostoczczyźnie.

Pod koniec lat osiemdziesiątych Profesor powrócił do pracy bezpośrednio w Uniwersytecie Warszawskim, początkowo w Instytucie Historycznym, a następnie w Instytucie Historii Sztuki, w którym pracował aż do chwili przejścia na emeryturę w 2012 r.

Andrzej Wyrobisz był także aktywnym uczestnikiem międzynarodowego życia naukowego. Jeszcze przed doktoratem odbył staż w słynnej, prestiżowej Ecole Pratique des Hautes Etudes w Paryżu (1959–1960), gdzie spotkał się z Fernandem Braudem, który nie wywarł na nim aż tak dużego wrażenia, jak na innych polskich historykach, a po doktoracie staż w Fondazione Giorgio Cini w Wenecji (1963). W latach następnych już jako *visiting professor* wykładał w USA na University of Illinois, Urbana-Champaign (1976) oraz University of Notre Dame (1989–1990), przebywał też w Darwin College w Cambridge (1988). Był częstym gościem konferencji międzynarodowych, w tym organizowanych w Prato we Włoszech przez Istituto „Francesco Datini”, ukierunkowanych na historię społeczno-gospodarczą i kultury materialnej, tak bliskich jego własnym zainteresowaniom naukowym.

Andrzej Wyrobisz jeszcze jako student związał się w 1954 r. z redakcją jednego z najstarszych, ale i najważniejszych polskich czasopism historycznych – „Przeglądem Historycznym”. Był sekretarzem redakcji (1964–1969); następnie jej członkiem (1970–1992, 2003–2006); redaktorem naczelnym (1992–2002) i stałym współpracownikiem opiniującym m.in. teksty napływające do redakcji (2007–2008). Jako redaktor naczelny przezwyciężył kryzys wydawniczy w ukazywaniu się „Przeglądu” na początku lat dziewięćdziesiątych, a dążąc do poprawy kondycji materialnej czasopisma rozszerzył jego formułę wydawniczą przekształcając w 1993 r. „Przegląd”, w organ prasowy nie tylko Towarzystwa Miłośników Historii ale i Instytutu Histo-

rycznego UW. Pracę w redakcji „Przeglądu Historycznego” i dbałość o jak najwyższy poziom zamieszczanych na jego łamach prac bardzo sobie cenił i dawał temu publiczny wyraz, przy okazji różnych wystąpień i wywiadów. Nic zatem dziwnego, że to właśnie „Przegląd Historyczny” stał się ulubionym miejscem drukowania większości Jego studiów i artykułów oraz pokazanej liczby recenzji, najczęściej zresztą z prac zagranicznych.

Andrzej Wyrobisz wzorem swojego mistrza i starszych kolegów z seminarium jak profesorowie Antoni Mączak czy Henryk Samsonowicz, nie był typem gabinetowego uczonego nastawionego na własną karierę (sam nigdy nie założył rodziny), a wręcz przeciwnie, był silnie zaangażowany w pracę społeczną i popularyzację nauki. Przez całe swoje życie udzielał się w Towarzystwie Naukowym Warszawskim, był jego członkiem zwyczajnym, Towarzystwie Miłośników Historii w Warszawie i w Polskim Towarzystwie Historycznym, w którym pełnił przez dwie kadencje funkcję przewodniczącego Komisji Rewizyjnej Zarządu Głównego. W 2004 r. PTH obdarzyło Go najwyższą godnością statutową – członkostwem honorowym. Był także członkiem założycielem Polskiego Towarzystwa Naukowego AIDS.

Andrzej Wyrobisz pozostawił po sobie blisko 500 publikacji naukowych i popularnonaukowych. Pozostawił też znacznie więcej, mianowicie wzór nauczyciela akademickiego i człowieka. W jednym i drugim przypadku było to perfekcyjne przygotowanie do zajęć, punktualność, prawdomówność, szacunek do studenta, także do innych poglądów, odpowiedzialność za własne słowa i czyny. Profesor znany był ze swojej bezkompromisowości dla obłudy i cwaniactwa naukowego. Zabierał także głos kiedy dostrzegał krzywdę innego, jak np. studentów w stanie wojennym, jak i wówczas, kiedy sprawy w kraju szły w złym kierunku. Swoich poglądów przed nikim nie skrywał, o czym najlepiej świadczy szyfrogram Naczelnika Wydziału III WUSW w Białymstoku z 6 września 1984 r. do przełożonych w Warszawie, sporządzony na kilka dni przed rozpoczynającym się XIII Powszechnym Zjazdem Historyków Polskich w Poznaniu, w którym stwierdzono: „Ponadto w Zjeździe weźmie też udział **prof. Andrzej Wyrobisz** [podkr. w tekście – C. K.] (Wyrobisz) z UW (UW), który jednakże prowadzi zajęcia w filii w Białymstoku i znany jest z prezentowania wrogich politycznie poglądów” (*Powszechne Zjazdy Historyków...*, s. 512). Nigdy nie był ulubieńcem żadnej władzy politycznej. Chociaż był wymagającym nauczycielem akademickim i przełożonym, w Jego postawie nigdy nie zabrakło pomocy i życzliwości dla potrzebującej osoby. Profesor cieszył się autentycznym szacunkiem środowiska historycznego, czego wyrazem mogą być dwie księgi okolicznościowe przygotowane z okazji Jego 60. i 80. urodzin (*Miasto – region –*

społeczeństwo. *Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992); *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012). Także dawni współpracownicy i podwładni Profesora skupieni w redakcji „Biuletynu Historii Pogranicza”, kierowanej przez dra Jana Jerzego Milewskiego, dedykowali Mu numer 11 pisma Oddziału PTH w Białymstoku za 2011 r. Z kolei staraniem prof. Michała Kopczyńskiego rok później, nakładem Oficyny Wydawniczej „Mówią Wieki” ukazał się piękny tom zawierający wybrane 27 prace autorstwa Profesora z lat 1958–2008, uszeregowane w czterech działach: miasta, rzemiosło, sztuka i subkultury (A. Wyrobisz, *Studia o kulturze i społeczeństwie w nowożytniej Europie*, red. M. Kopczyński, J. Ciarka, Warszawa 2012), które dobrze ukazują rozległość Jego horyzontów badawczych.

Ostatnie kilka lat życia Andrzej Wyrobisz spędził w hospicjum stacjonarnym Caritas Archidiecezji Warszawskiej w stolicy, przy Krakowskim Przedmieściu 62, z rzadka tylko odwiedzany, co bardzo mocno przeżywał. Do końca swoich dni, mimo postępującej utraty sił, zachował pogodę ducha i ogromną życzliwość dla środowiska białostockich historyków, które przez lata współtworzył. W rozmowie w marcu 2018 r. z okazji przygotowywanego jubileuszu 50-lecia studiów historycznych w Białymstoku stwierdził: „wiem, że czasy się zmieniły, zmieniła się kadra, ale proszę o przekazanie wszystkim obecnym pracownikom Instytutu Historii (wiem, że nazwa została trochę zmieniona), oraz tym, którzy przyjadą świętować w czerwcu tego roku ten piękny Jubileusz, moje najlepsze pozdrowienia oraz to, że bardzo dobrze wspominam wszystkich, z którymi dane mi było współpracować w Białymstoku. Dla mnie to był bardzo dobry i owocny czas” (*Bardzo dobrze wspominam...*, s. 98).

10 lipca 2018 r. wspólnie z prof. Adamem Manikowskim miałem okazję kolejny raz odwiedzić Profesora w hospicjum i długo z nim rozmawiać. Przekazaliśmy Mu uroczysty adres, skierowany do niego przez koleżanki i kolegów z Instytutu Historii i Nauk Politycznych UwB, z okazji wspomnianego jubileuszu, który czytał uważnie, z wyraźnym wzruszeniem, podobnie jak i przeglądał ofiarowany tom *Półwiecze*. Obaj nie sądziliśmy, że było to nasze ostatnie z Profesorem spotkanie...

Andrzej Wyrobisz zmarł 15 października 2018 r. i został pochowany 22 października 2018 r. na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Żegnało go szczupłe grono przyjaciół, kolegów, współpracowników i uczniów. W imieniu środowiska warszawskiego głos zabrali profesorowie Włodzi-

mierz Lengauer i Michał Kopczyński, w imieniu środowiska białostockiego profesor Adam Dobroński, w imieniu uczniów profesorowie Ewa Dubas-Urwanowicz i Józef Maroszek.

Odszedł wybitny uczony i człowiek na wskroś prawy i szlachetny, wychowawca wielu pokoleń studentów, współtwórca białostockiego środowiska naukowego.

Cezary Kukło – prof. dr hab. historii, pracuje w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.

e-mail: cz.kuklo@uwb.edu.pl

MICHAŁ KOZŁOWSKI

ORCID: 0000-0002-9372-9292

RICHARD PIPES
(1923–2018)

DOI: 10.15290/sp.2018.26.17

Richard Edgar Pipes urodził się 11 lipca 1923 w Cieszynie¹. Pochodził z żydowskiej rodziny cieszyńskich fabrykantów czekolady. Urodził się jako syn Marka, legionisty Piłsudskiego i Zofii z domu Haskelberg.

Warto zatrzymać się chwilę przy nieznanym ojcu historyka – Marku Pipesie (ur. 3 marca 1893, zm. 18 kwietnia 1973). Urodził się on we Lwowie jako syn Klemensa i Bertę z domu Sigal. W sierpniu 1914 r. wstąpił do Legionów. Był żołnierzem VI baonu I Brygady, a następnie 6 pułku piechoty III Brygady. Służył tam do kryzysu przysięgowego w lipcu 1917 r.². Akta odznaczeniowe Marka Pipesa znajdowały się do niedawna w Centralnym Archiwum Wojskowym (Akta odznaczeniowe Marka Pipesa, KN za zarz. Prezydenta RP z dn. 21.04.,1937). Niestety zostały skradzione z niewątpliwą stratą dla polskich historyków. Na początku lat dwudziestych Marek był prawdopodobnie właścicielem fabryki czekolady Dea w Cieszynie (obecnie Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Olza”)³. Po sprzedaży fabryki był współwłaścicielem filii wiedeńskiej firmy Pischinger&Co. (obecnie Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Wawel”) robiącej wafle czekoladowe. Od 1929 r.

¹ M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007; idem, *Richard Pipes jako historyk Rosji i rewolucji rosyjskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 8, 2010, z. 2 s. 23–31.

² *Historia 6 pułku piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, t. 1: *Tradycja*, zestawił E. Skarbek, Warszawa 1939, s. 233; M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, przedmowa R. Pipes, Warszawa 2010, s. 9, 20, 33, 104, 528–529; R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, przeł. D. M. Dastych, W. Jeżewski, Warszawa 2004, s. 14, 16.

³ J. Spyra, *Prekursor cieszyńskiego przemysłu cukierniczego*, „Kalendarz Cieszyński”, 12, 1996, s. 212–213.

mieszkał w Warszawie, gdzie prowadził firmę importującą owoce z Półwyspu Iberyjskiego. W 1936 r. objął biuro tej firmy w Gdyni. Był członkiem Związku Legionistów Polskich. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Wytrwałości 6 pułku piechoty.

Życiorys młodego Richarda Pipesa mógłby posłużyć za scenariusz intrygującego filmu sensacyjnego⁴. Przyszły historyk dzieciństwo i młodość spędził w Warszawie, gdzie jednym z jego nauczycieli gimnazjalnych był Marian Małowist. W 1939 r. rodzina opuściła Warszawę. Ojciec, dzięki znajomościom zdobył paszport jednego z krajów latynoamerykańskich. Następnie rodzina poprzez Niemcy, Włochy, Hiszpanię dotarła do Portugalii. W lipcu 1940 r. siedemnastoletni Ryszard Pipes znalazł się w USA⁵.

W nowej ojczyźnie Pipes zapisał się do Muskingum College w New Concord w stanie Ohio. W 1943 r. otrzymał obywatelstwo amerykańskie i powołanie do służby w lotnictwie. Jednocześnie został oddelegowany przez wojsko na studia w Cornell University. Uzyskał tam stopień bakałarza. W 1946 r. ożenił się z Ireną Roth, miał z nią później dwójkę dzieci. Po przejściu do cywila Pipes kontynuował studia na Harvard University. Tam został uczniem wybitnego badacza dziejów Rosji – Michaela Karpowicha (1888–1959). Historyk ten jest uważany za ojca Russian Studies w Stanach Zjednoczonych. Jego uczniami byli znani badacze, tacy jak: Leopold H. Haimson, Firuz Kazemzadeh, Martin Malia, Oliver Henry Radkey, Marc Raeff, Hans Rogger czy Donald W. Treadgold. Wkrótce to tego grona dołączył Pipes robiąc pod okiem Karpowicha magisterium i doktorat. Pipes jednak podkreślał po latach: „On był moim profesorem, nie mistrzem. Nie miał wielkiego wpływu intelektualnego na mnie”⁶.

Doktorat na Uniwersytecie Harvarda Pipes uzyskał w roku 1950. Od 1957 do w 1996 r. był profesorem historii na tej prestiżowej uczelni. W latach 1968–1973 kierował tamtejszym Russian Research Center. W latach siedemdziesiątych został doradcą demokratycznego senatora Henry’ego Jacksona (1912–1983). Z kolei w 1976 r. na prośbę ówczesnego szefa CIA George’a Busha stanął na czele tzw. Team „B”. Zespół ten został powołany w celu oceny materiałów wywiadowczych CIA dotyczących sowieckiej strategii wojskowej, potencjału raketowego i obrony przeciwlotniczej. Team „B” miał ocenić materiały wywiadowcze niezależnie od Team „A”, czyli Centralnej Agencji Wy-

⁴ M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi...*, s. 314.

⁵ R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia...*, s. 14–33.

⁶ „To imperium się rozpadnie”, z profesorem Richardem Pipesem rozmawia Andrzej Nowak, [w:] R. Pipes, *Rosja, komunizm i świat. Wybór esejów*, Kraków 2002, s. 133.

wiadowniczej. W skład kierowanego przez Pipesa zespołu weszło kilkanaście osób, z których najbardziej znaną niewątpliwie jest późniejszy szef Banku Światowego (2005–2007) Paul Wolfowitz. Efektem pracy zespołu była konkluzja iż Związek Sowiecki nie jest zainteresowany równowagą sił i prowadzi cały czas agresywną politykę. W okresie polityki odprężenia takie analizy musiały być alarmujące dla administracji amerykańskiej. Kolejnym etapem zaangażowania Pipesa w politykę była w latach 1981–1982 funkcja doradcy do spraw ZSRR i Europy Wschodniej w Radzie Bezpieczeństwa Narodowego w administracji Ronalda Reagana. W lutym 1983 r. historyk po dwóch latach urlopu powrócił na Harvard.

Richard Pipes był autorem kilkunastu książek poświęconych historii Rosji, w szczególności po rewolucji 1917 r. Był też zwolennikiem tezy o organicznym związku bolszewickiego państwa totalitarnego z autorytarną tradycją instytucji państwa moskiewskiego i caratu.

Jego debiutem była praca *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917–1923* (1954, przekład polski: *Czerwone imperium. Powstanie Związku Radzieckiego*, 2015⁷). Kilkakrotnie potem wznawiana, dawała pionierską analizę kształtowania się Związku Sowieckiego jako wielonarodowego imperium. Przez lata, aż do ukazania się ważnej pracy (*Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, 1992) Andreea Kappellera, takie podejście do dziejów ZSRR nie znajdowało na Zachodzie zrozumienia. Rosję bolszewicką postrzegano tam przez pryzmat centrum, nie jego mniejszości narodowych. Praca Pipesa omawiała problem narodowy w Rosji w przededniu rewolucji. Autor prześledził też powstanie i upadek na terytorium byłego państwa carów niezależnych państw. Opisał też metody, dzięki którym bolszewicy odnieśli zwycięstwo i utworzyli Związek Sowiecki. Ze względu na rozdziały dotyczące narodów kaukaskich czy Azji Środkowej była to praca pionierska.

Kolejnymi dwiema książkami – była edycja oraz angielski przekład dzieła Mikołaja Karamzina (*Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis*, 1959).

W tym samym okresie ukazała się praca *The Russian Intelligentsia* (1961). Z kolei książka *Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885–1897* (1963) była poświęcona kontaktom socjaldemokratów z robotni-

⁷ Recenzje: A. Lityński, *Narody w Rosji 1917 r. Skutki rewolucji. Uwagi na kanwie książki Richarda Pipesa „Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 68, 2016, z. 1, s. 217–242; J. Diec, *Opowieść o 1/6 ziemi*, „Nowa Europa Wschodnia” 2016, nr 1, s. 159–161.

kami Petersburga pod koniec XIX w. Jej główną tezą było to, że robotnicy wówczas byli bardziej zainteresowani poprawą swojej sytuacji materialnej niż ideami marksizmu. Niewielka książka była sprzeczna z oficjalnym kursem sowieckich komunistów. Wywołała też krytykę ze strony rewizjonistów badających historię Rosji. Tym mianem określa się historyków, którzy zerwali z „zimnowojenną” interpretacją dziejów Rosji przedrewolucyjnej, rewolucji oraz ZSRR. Rewizjoniści postulowali, aby historię tego państwa napisać na nowo jako dzieje procesów społecznych i gospodarczych⁸.

Jednym z głównych nurtów badawczych historyka była działalność rosyjskiego konserwatysty Piotra Struve (1870–1944). Polityk ten, pierwotnie związany z rosyjskim ruchem socjaldemokratycznym, był w 1898 r. autorem Manifestu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji – pierwszego dokumentu programowego SDPRR, przyjętego na jej I zjeździe. W kwietniu 1900 r. Struve był jednym z inicjatorów wydawania przez socjaldemokratów gazety „Iskra”. Ten okres jego działalności Pipes opisał w pierwszym tomie jego biografii *Struve, Liberal on the Left* (1970, przekład polski, t. 1: *Piotr Struve: liberał na lewicy 1870–1905*)⁹. Od 1905 r. Struve zasiadał w kierownictwie liberalnych kadetów. Z ramienia tej partii został posłem do II Dumy. Po rewolucji lutowej i obaleniu caratu był krótko wiosną 1917 r. dyrektorem departamentu ekonomicznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji w Rządzie Tymczasowym księcia Jerzego Lwowa. W okresie wojny domowej Struve stanął po stronie białych, współpracując z Antonem Denikinem i Piotrem Wranglem. U boku tego ostatniego był ministrem spraw zagranicznych. Od 1920 r. przebywał na emigracji, jako przeciwnik dyktatury bolszewickiej. Mieszkał wtedy w Belgradzie i w Pradze. W 1941 r. po zajęciu Jugosławii przez państwa Osi został na 3 miesiące uwięziony jako rzekomy przyjaciel Lenina. Zmarł w 1944 r. w Paryżu. Lata 1905–1944 są kanwą drugiego tomu biografii Struvego: *Struve, Liberal on the Right, 1905–1944* (1980, przekład polski, t. 2: *Piotr Struve: liberał na prawicy 1905–1944*)¹⁰. Ta dwutomowa praca

⁸ Czołowi historycy tego kierunku to: Stephen F. Cohen (ur. 1938), Sheila Fitzpatrick (ur. 1941), J. Arch Getty (ur. 1950), Leopold H. Haimson (1927–2010), Jerry Hough (ur. 1935), Diane P. Koenker (ur. 1947), Moshe Lewin (1921–2010), Alexander Rabinowitch (ur. 1934), Leonard Schapiro (1908–1983), Ronald Grigor Suny (ur. 1940), Robert C. Tucker (1918–2010), Lynne Viola (ur. 1955). Zob.: A. Nowak, *ZSRR jako przedmiot badań historycznych*, „Dzieje Najnowsze”, 26, 1994, s. 103–111; M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi...*, s. 148–149.

⁹ Warto podkreślić, że książka była dedykowana historykowi idei – Isaiahowi Berlinowi (1909–1997).

¹⁰ Recenzje: J. Dobieszewski, *Jak być liberalno-marksistowskim konserwatystą?*, „Nowe Książki” 2017, nr 7/8, s. 30–31; W. Gadomski, *Piotr Struve, czyli od marksisty do liberała*, „Ale Historia” 2017, nr 31, s. 4–6.

jest uznawana za jedną z najlepszych w dorobku Pipesa. Historyk wydał też wybór prac Struvego.

Natomiast najbardziej znaną pracą Pipesa jest niewątpliwie *Russia under the old regime* (1974, przekład polski: *Rosja carów*, 1990, 2006)¹¹. Synteza obejmująca okres od czasów Rusi Kijowskiej do lat 80. XIX w. stała się jednocześnie pierwszym tomem trylogii rosyjskiej Pipesa. Harvardzki profesor skoncentrował się tu na procesach, a nie na faktach. Książka stanowi ilustrację znanej tezy autora, że reżim bolszewicki to kontynuacja caratu w rozumieniu ustroju politycznego. Autor ukazał, iż ustrojem politycznym Rosji był zawsze absolutyzm, i w tym przypadku bolszewicy zmienili tylko ideologię i sztandary, natomiast istota władzy pozostała taka sama. Praca nie jest typowym dziełem historycznym, jest to rzecz socjologiczna, prawna, ekonomiczna, politologiczna. *Rosja carów* to prawdziwe kompendium wiedzy o społeczeństwie, polityce, gospodarce i kulturze Rosji sprzed rewolucji bolszewickiej.

Drugi tom trylogii opisuje wydarzenia, które doprowadziły do zabójstwa cara i dojście bolszewików do władzy. Obszerna licząca 950 stron praca pt. *Russian revolution* (1990, przekład polski: *Rewolucja rosyjska*, 1994, wyd. 2 popr. – 2006)¹² to miejscami bezwzględna oraz lekko stronicza analiza dochodzenia do rewolucji, przewrotu bolszewickiego i czerwonego terroru po zdobyciu władzy przez Lenina i jego sojuszników. Pipes pracował nad tą książką długo, zbieranie materiałów, które było efektem pasji i zainteresowań autora tematyką, trwało w istocie blisko 50 lat. Autor dowodził tu, że garstka bolszewików dokonała przewrotu, który powiódł się bynajmniej nie dzięki anonimowym siłom historii, ale był efektem niezwykłego splotu wydarzeń, nadzwyczajnej woli jej przywódców oraz wyjątkowej słabości ich przeciwników. *Rewolucja rosyjska* stała się klasyką w teorii rewolucji, punktem odniesienia w jej historiografii. Książka jest bez wątpienia *opus magnum* historyka. Trzecim tomem trylogii jest *Russia under the Bolshevik regime* (1993, przekład polski: *Rosja bolszewików*, 2005)¹³. Praca ta obejmuje

¹¹ Recenzje: M. Gałęzowski, „Nowe Książki” 2006, nr 10, s. 52–53; M. Stopa, „Tyczyńskie Zeszyty Naukowe” 2006, nr 1/2, s. 152–155.

¹² Recenzje: M. Rajewski, *Przewyciężyć własną historię*, „Ethos” 1995, nr 2/3, s. 81–100; J. Smaga, „Arka” 1995, nr 2, s. 138–144; W. Serczyk, *Rewolucja rosyjska z przodu i z tyłu, czyli: jak do tego doszło? (na marginesie Rewolucji rosyjskiej Richarda Pipesa)*, „Twórczość” 1997, nr 7, s. 122–125; A. Andrusiewicz, „Polska i Jej Wschodni Sąsiedzi”, 1, 1997, s. 221–245; A. Daszkiewicz, „Prace Historyczno-Archiwalne”, 7, 1999, s. 145–147.

¹³ Recenzje: P. Skórzyński, „Rzeczpospolita” 2006, nr 164, s. A12–A13; J. Dobieszewski, *Patrymonializm i totalitaryzm*, „Nowe Książki” 2005, nr 12, s. 14–15; M. Wolski, *Wszystko czerwone*, „Gazeta Polska” 2007, nr 5, s. 21; G. Zackiewicz, „Studia Podlaskie”, 15, 2005, s. 366–373.

dzieje wojny domowej w latach 1918–1924. Pipes odrzucił tu pogląd, jakoby zwycięstwo bolszewików w jakimkolwiek sensie było nieuchronne. Uznał jednak, że od samego początku konfliktu to oni, a nie biali mieli w swoich rękach znacznie więcej atutów.

Formą popularyzacji poglądów Pipesa na rewolucję rosyjską i komunizm były trzy małe książeczki jego autorstwa. Pierwsza to: *A Concise History of the Russian Revolution* (1995, przekład polski: *Krótką historia Rewolucji Rosyjskiej*, 2007). Praca ta stanowi skróconą wersję *Rewolucji rosyjskiej i Rosji bolszewików*. Jej kontynuacją była książeczka *The Three „Whys” of the Russian Revolution* (1995, przekład polski: *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*, 2007). Pipes postawił w niej trzy zasadnicze pytania: dlaczego carat upadł? dlaczego bolszewicy zwyciężyli? dlaczego Stalin został następcą Lenina? Z kolei *Communism. A history* (2001, przekład polski: *Komunizm*, 2008)¹⁴ był „zarówno wprowadzeniem do historii ruchu komunistycznego, jak i jego nekrologiem”. Innymi popularnymi pracami były: *The Degaev Affair: Terror and Treason in Tsarist Russia* (2003) i *The Trial of Vera Z.* (2010), przekład polski: *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*, 2011)¹⁵. Są to fascynujące i znakomicie oparte na źródłach opowieści o początkach terroru w Rosji, ukazanego przez pryzmat losów dwojga ludzi z rewolucyjnego podziemia: Wiery Zasulicz i Siergieja Diegajewa. Druga historia pozwala wysunąć hipotezę o znajomości przez Pipesa dzieła Jana Kucharzewskiego – *Od białego caratu do czerwonego*¹⁶.

Harwardzki historyk zajmował się też oceną polityki sowieckiej w latach zimnej wojny. Przykładem może być praca *Soviet Strategy in Europe* (1976) i *Survival is Not Enough: Soviet Realities and America’s Future* (1984). Niejako podsumowaniem szeregu publikacji zawierających zdecydowaną krytykę polityki Stanów Zjednoczonych, czy szerzej – świata zachodniego, wobec ZSRR lat siedemdziesiątych jest publikacja *U.S.-Soviet Relations in the Era of Détente: a Tragedy of Errors* (1981).

W monografii której niestety do tej pory nie ukazała się w języku polskim *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* (1996) historyk obnażył fał-

¹⁴ Recenzje: A. Górecki, *Droga do komunistycznej utopii to droga donikąd*, „Przegląd Powszechny”, 125, 2008, nr 4, s. 158–159; W. Lebedziński, „Dziś”, 19, 2008, nr 8, s. 101–113; E. Syzdek, *Antykomunizm w naukowych szatach*, „Dziś”, 19, 2008, nr 5, s. 174–177; M. Wołski, *Wiek ślepych ulic*, „Gazeta Polska” 2008, nr 23, s. 25; I. Zaleska, „Dzieje Najnowsze”, 41, 2009, nr 1, s. 172–185.

¹⁵ Recenzja: T. Mróz, *Rewolucyjne losy*, „Nowa Europa Wschodnia” 2012, nr 2, s. 152–155.

¹⁶ Por. rozdział *Diegajew*, [w:] J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 7: *Triumf reakcji*, red. A. Szwarz i P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2000, s. 137–175.

szywość tezy, iż Lenin dążył jakoby do realizacji idei państwa sprawiedliwości społecznej, a dopiero Stalin ideę tę wypaczył. Przekonywająco udowodnił, iż obu bolszewickim przywódcom chodziło li tylko o władzę, dla której gotowi byli poświęcić wszystkich i wszystko, w szczególności instrumentalnie traktowaną ideologię, za której parawanem od początku realizowali projekt imperialny – tyle, że w bazującej na tejże instrumentalnie traktowanej ideologii swoistej otoczce propagandowej.

Warto też wspomnieć o innych jeszcze pracach Pipesa. Książka *Property and Freedom* (1999, przekład polski: *Wolność a własność*, 2000)¹⁷ była analizą dziejów ludzkości od starożytności do współczesności. Pipes postawił tu tezę, że własność, zarówno w wąskim jak i w szerokim tego słowa znaczeniu, stanowiła klucz do wyłonienia się politycznych i prawnych instytucji gwarantujących wolność. W pracy *Russian conservatism and its critics. A study in political culture* (2005, przekład polski: *Konserwatyzm rosyjski i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, 2009) historyk ukazał głównych rosyjskich myślicieli. Przedstawił w jaki sposób konserwatyzm stał się ważnym intelektualnym dziedzictwem Rosji. Historyk podjął też próbę ukazania odwiecznego w dziejach Rusi i Rosji przywiązania do idei i praktyk autorytarnych. Z kolei *Rosyjscy malarze. Pieriedwiżnicy* (2008)¹⁸ to książka, która opowiada o życiu i twórczości dziewięciu słynnych malarzy rosyjskich: Gaya, Miasojedowa, Pierowa, Kramskoja, Kuindży'ego, Riepina, Surikowa, Lewitana, Siarowa. Byli oni najwybitniejszymi przedstawicielami grupy artystów zwanych pieriedwiżnikami. Zerwali z tradycją akademicką w malarstwie i pokazali Rosjanom życie zwykłych ludzi i krajobrazy ich ojczyzny. Pipes przedstawił barwne losy malarzy i dzieje ich towarzystwa artystycznego na tle wydarzeń w Rosji w II połowie XIX i w XX w. Część mniejszych rozpraw historyka ukazała się w postaci książki *Russia Observed: Collected Essays on Russian and Soviet History* (1989). W Polsce w 2002 r. z inicjatywy Andrzeja Nowaka ukazał się zbiór prac i wywiadów R. Pipesa *Rosja, komunizm i świat. Wybór esejów*¹⁹. Z kolei wiele ciekawych chwil z życia Pipesa można znaleźć w jego

¹⁷ Recenzje: S. Ananicz, „Civitas”, 6, 2002, s. 208–211; W. Banach, „Kultura Współczesna”, 4, 2001, s. 91–93; H. Domański, „Nowe Książki” 2000, nr 12, s. 29–30; Ł. Gołębiowski, „Magazyn Literacki” 2000, nr 6/7, s. 33; P. Skórzyński, „Najwyższy Czas” 2001, nr 23/24, s. LII–LIII; K. Wojtyczek, „Kwartalnik Prawa Prywatnego”, 15, 2006, z. 1, s. 291–294.

¹⁸ Recenzje: R. Kuligowski, „Slavia Orientalis”, 61, 2012, nr 1 s. 101–105; R. Romaniuk, *Artyści wędrowni*, „Nowe Książki” 2009, nr 9, s. 30–31; W. Stanisławski, *Gromada rosyjskich wędrowców*, „Rzeczpospolita” 2009, nr 2, s. K11; M. Stępnik, „Ethos”, 21, 2008, nr 4, s. 208–213.

¹⁹ Recenzja: D. Wybranowski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Acta Politica”, 17, 2004, s. 189–201.

wspomnieniach (*Vixi: memoirs of a non-belonger*, 2003, przekład polski: *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, 2004)²⁰.

Historyk był członkiem wielu kolegów redakcyjnych pism m.in. „Strategic Review”, „Journal of Strategic Studies”. Warto podkreślić, iż był też członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Umiejętności. Został też odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Zasługi RP. Był także doktorem honoris causa: Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Uniwersytetu Szczecińskiego i Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1994 r. Pipes pozostawał też honorowym obywatelem miasta Cieszyna. Polscy historycy poświęcili Pipesowi dwie książki pamiątkowe. Pierwsza ukazała się w 2006 r.²¹, druga z 2017 r. była poświęcona również innym wybitnym historykom – Piotrowi Wandyczowi i Zbigniewowi Wójcikowi²².

Richard Pipes zmarł 17 maja 2018 r. Odszedł ważny świadek historii oraz badacz entuzjastycznie zaangażowany w studia nad dziejami Rosji.

Michał Kozłowski (ur. 1980) – mgr, historyk, pracownik Wojskowego Biura Historycznego im. K. Sosnkowskiego (Sekcja Badań nad Wojskiem po 1945 r.). Zajmuje się głównie historią historiografii.

e-mail: micha.kozlowski@ron.mil.pl

²⁰ Fragment był drukowany wcześniej: *Wspomnienia*, „Arcana” 2004, nr 58/59, s. 182–198. Recenzje całości wspomnień: W. Fułek, *Vixit*, „Topos”, 13, 2005, nr 1/2, s. 210–211; J. Godlewski, „Studia Podlaskie”, 15, 2005, s. 359–365; T. Kornaś, *Pipes – historyk i antykomunista*, „Najwyższy Czas”, 16, 2005, nr 2, s. XXXVI–XXXVII; R. Matera, „Przegląd Zachodni”, 61, 2005, nr 4, s. 321–325; A. Nowak, „Wprost” 2004, nr 44, s. 79; J. Tomaszewski, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, 5, 2005, nr 6, s. 145–148.

²¹ *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana prof. Richardowi Pipesowi*, red. H. Kocój et al., Gorzów Wielkopolski 2006.

²² *Historia est testis temporum. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu 90-lecia Profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika*, red. J. Malicki, Warszawa 2017.